

מדריך למסייר בביאליסטוק חלק א'

כתב: אמיר השכל
ערכה: נאוה רון

אתר ההנצחה ליהדות ביאליסטוק ביהוד

תוכן עניינים

חלק א

3	..... ההיסטוריה של העיר
3	..... יהודים ביאליסטוק
4	..... דמוגרפיה
4	..... כלכלה
4	..... ביאליסטוק היום
5	..... מדריך למסייר
6	..... - הגימנסיה העברית
8	..... - סנטוריום T.O.Z
9	..... - הגימנסיה על שם זיגמון אוגוסט
11	..... - ארמון טריילינג
12	..... - מרכז זמנהוף
13	..... - בית הכנסת שמואל
15	..... - הבית עם סימני מזוזה
16	..... - הבית ברחוב 14 Sienkiewicza
16	..... - בית משפחת זמנהוף
18	..... - לוח זיכרון לזכרו של יצחק מלמד

חלק ב'

19	..... - בית הכנסת הגדול
21	..... - בית הקברות לרבנים
22	..... - בית הכנסת Piaskower
23	..... - רובעים : Chanajki, Piaski רחובות : Mlynowa, Grunwaldzka, Kijowska, Mlawska, Cieszynska, Augielska, Sosnowa, Rynek-Sienny
24	..... - בית ספר "תרבות"
25	..... - ארמון נוביק
26	..... - ביתו של העיתונאי היהודי יעקב שפירו
26	..... - בית הכנסת Cytron
27	..... - רחוב Warynskiego בין המספרים 1-11
28	..... - כיכר מרדכי טננבוים
32	..... - בית הקברות היהודי
36	..... מקורות

מדריך למסייר בביאליסטוק

ההיסטוריה של העיר

ראשיתה של העיר ביאליסטוק בכפר קטן, שהוקם ב-1320 על הנחל ביאלה. בשנת 1659 מסר אותה מלך פולין למצביא, שהדף את השוודים מאדמות פולין וליטא והוא הפך אותה למקום מושבו. ב-1749 קיבלה ביאליסטוק זכויות של עיר.

בין השנים 1795-1807 שלטה פרוסיה על ביאליסטוק. באותה עת איבדה טיקוצ'ין הסמוכה את הבכורה וביאליסטוק הפכה להיות בירה אזורית. ב-1807 סופחה ביאליסטוק לרוסיה ששלטה באזור עד מלחמת העולם הראשונה.

במאה ה-19, כאשר פולין הייתה תחת כיבוש ושטחה חולק בין: רוסיה, פרוסיה ואוסטרו-הונגריה, הייתה ביאליסטוק עיר גבול בין רוסיה ופרוסיה. העיר נהנתה מצמיחה דמוגרפית וכלכלית והייתה למרכז טכסטיל. במלחמת העולם הראשונה נכבשה ביאליסטוק על ידי גרמניה, ששלטה בה עד סוף 1918.

בתום מלחמת העולם הראשונה חזרה פולין להיות שוב מדינה עצמאית וב-1921 עברה ביאליסטוק לשליטה פולנית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה העיר הייתה תחת כיבוש סובייטי, עד לפלישה הגרמנית לבריה"מ. ב-27 ביוני 1941 נכבשה ביאליסטוק על ידי הגרמנים. ב-27 ביולי 1944 שוחררה ביאליסטוק על ידי הצבא האדום.

יהודים בביאליסטוק

ראשוני היהודים הגיעו לביאליסטוק ב-1658. הרוזן יאן קלמנס ברניצקי, שהיה הבעלים של העיר, הזמין יהודים להתיישב בביאליסטוק ולתרום להתפתחותה הכלכלית. יהודים נהנו משוויון זכויות. במשך עשרות שנים הייתה הקהילה היהודית בביאליסטוק כפופה לקהילת טיקוצ'ין. רק באמצע המאה ה-18 קיבלה הקהילה מעמד עצמאי.

בתחילת המאה ה-19 הובילו היהודים בסחר החוץ עם מזרח אירופה והיו ספקים של הצבא הרוסי. תהליך התיעוש של ביאליסטוק החל ב-1815 על ידי גרמנים, בדגש על תעשיית טכסטיל. רבים מהפועלים במפעלים אלו היו יהודים. בשנת 1850 הוקם בביאליסטוק בית חרושת ראשון לטכסטיל בבעלות יהודית. בסוף המאה ה-19 היו 80% ממפעלי הטכסטיל, 299 במספר, בבעלות יהודית.

דמוגרפיה

בשנת 1897, בתקופת השלטון הרוסי היו בביאליסטוק 66 אלף תושבים מהם 41,900 יהודים. הצמיחה הכלכלית הביאה לגידול מרשים באוכלוסיית העיר וערב מלחמת העולם הראשונה היא מנתה 107 אלף תושבים, מהם 67,410 יהודים. לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה וההתנתקות מהשוק הרוסי פרץ בביאליסטוק משבר כלכלי ורבים מתושבי העיר עזבו אותה. בשנת 1921 מנתה אוכלוסיית ביאליסטוק 76,792 תושבים, מהם 39,602 יהודים (ירידה של 41% יחסית למספרם ערב המלחמה). המפקד האחרון לפני מלחמת העולם השנייה נערך בשנת 1936. אז מנתה אוכלוסיית העיר 99,772 נפש מהם 42,482 יהודים.

כלכלה

במאה ה-19 הייתה ביאליסטוק מרכז חשוב לתעשייה קלה, דבר שהביא להתפתחותה של העיר. מגמה זו המשיכה בתחילת המאה ה-20 עד פרוץ מלחמה העולם הראשונה. אחרי נפילת המשטר הקומוניסטי בפולין בשנת 1989, נקלעו מפעלים רבים לקשיים ורבים מהם נסגרו. מאז ועד לפני כחמש שנים הייתה ביאליסטוק אחת הערים העניות בפולין. בדצמבר 2009 עמד מספר המובטלים בעיר על 11.6%.

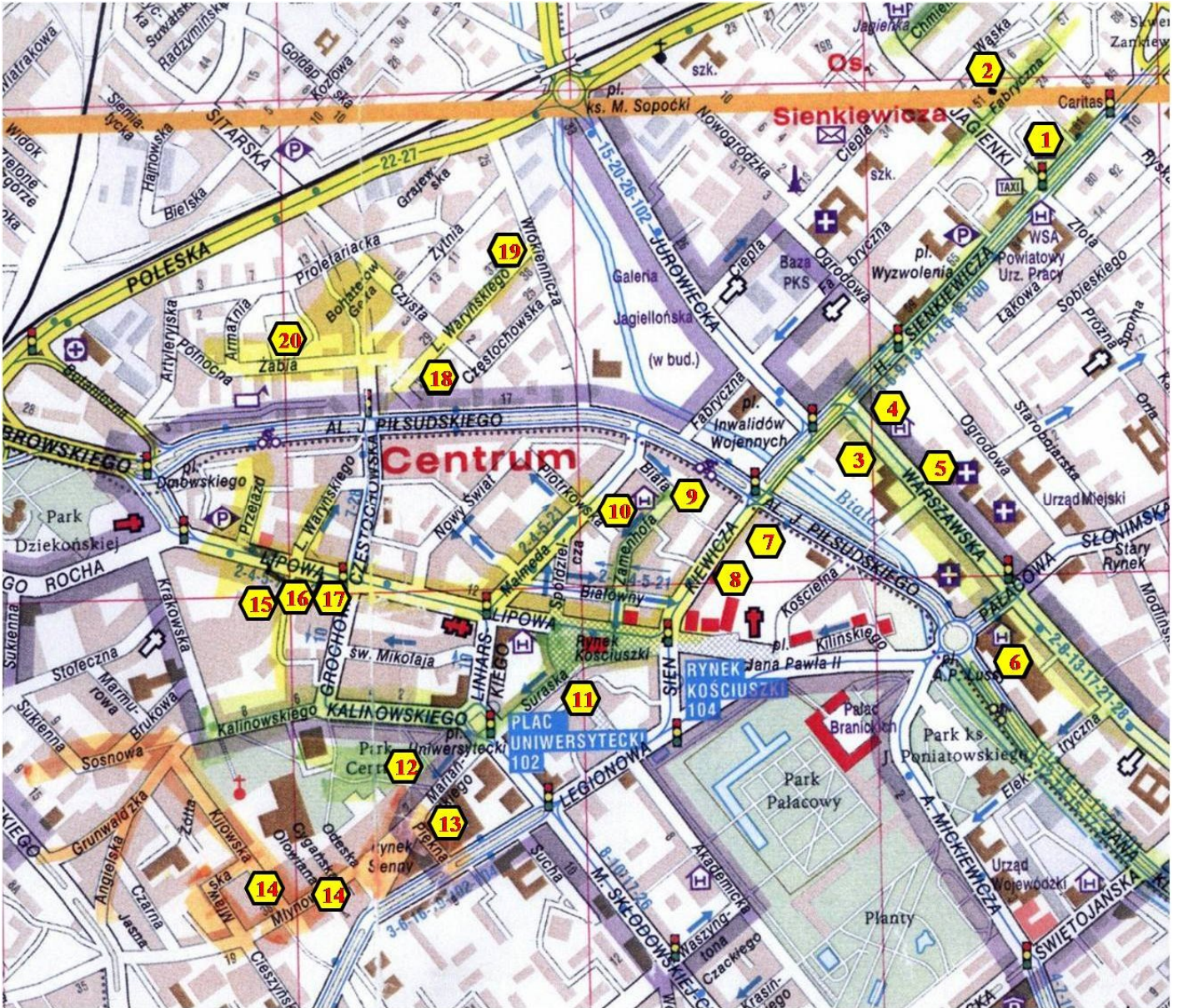
ביאליסטוק היום

בשנת 2009 מנתה העיר 294,399 תושבים. כאמור, עד לפני כחמש שנים הייתה ביאליסטוק אחת הערים העניות בפולין. בשנים האחרונות עוברת ביאליסטוק שינוי; בכל מקום ניתן לראות עבודות שיקום ופיתוח, סלילת כבישים ומדרחוב, שיפוץ מבנים ושכונות עוני. ליד אתרים היסטוריים שילוט אסטטי בארבע שפות: פולנית, אספרנטו, אנגלית וכתב ברייל. ניתן להתרשם, כי הד"ר לודוויג זמנהוף, ממציא האספרנטו, הוא גאווה העיר. בדצמבר 2009 נערך בביאליסטוק אירוע גדול לציון 150 שנים להולדתו; נפתח מרכז זמנהוף, רחוב נקרא על שמו ופיסלו עומד בקרבה למקום שבו הוא נולד. נעשה שימוש בשפת האספרנטו לציון אתרי תיירות. ביאליסטוק התקנאה בקרקוב ווארשה והחליטה על קיום של פסטיבל יהודי שנתי. הנצחת החיים היהודיים, שהיו ואינם עוד ביאליסטוק, מעוררת הערכה: לוחות זיכרון בעברית נקבעו על אתרים יהודיים, שמות רחובות: זמנהוף, מלמד, גיבורי הגטו, כיכר על שם טננבוים ועוד.

מדריך למסייר

את המסלול נתחיל ברחוב Sienkiewicza 79 ונמשיך על פי ספרור האתרים (מומלץ על פי סדר עוקב):

הגימנסיה העברית (רחוב Sienkiewicza 79)

ההיסטוריון א.ש. הרשברג, שהיה גם המפקח הפדגוגי של הגימנסיה, כותב עליה את הדברים הבאים: "הגימנסיה העברית היא היהלום שבכתר החינוך היסודי והתיכוני אשר בביאליסטוק. נכללים בה כל יסודות החינוך היהודי, מטרתה לגדל יהודי גאה, אדם מודרני ובעל הכרה לאומית אנושית."

את הגימנסיה הקימו, ביוזמתם הפרטית, חמישה עסקני ציבור:

- **מנחם מנדל קפלן**, שהיה חבר ועד הקהילה, שופט בית המשפט העירוני, יו"ר החברה קדישא והנהלת בית היתומים.
- **ד"ר משה קצנלסון**, רופא, מנהל קופת גמילות חסדים וחבר מועצת העיר.
- **אליעזר כהנא**, חבר הנהלת בית החולים היהודי.
- **ליפא פאט**, ממייסדי "המזרחי" בפולין ומקים רשת בתי הספר הדתיים העבריים "תחכמוני" באזור ביאליסטוק.
- **ד"ר משה זימן**, רופא, עסקן ומנהל בית החולים היהודי.

ב-1919 הוזמן אליעזר קררי, יליד לבוב, לביאליסטוק כדי לנהל את הגימנסיה. הגימנסיה נפתחה ב-9.11.1919 ושמה הראשון היה "מדרשת תרבות". קררי ניהל את הגימנסיה עד שהסובייטים כבשו את ביאליסטוק ב-1920. שפת ההוראה בגימנסיה הייתה עברית.¹

באמצע שנות העשרים עמד מספר תלמידי הגימנסיה על כ-500 תלמידים ובשנות השלושים כ-600. בשנות השלושים הוקמו בגימנסיה מעבדות לפיסיקה, לכימיה, לגיאוגרפיה וחוגים למלאכת יד לבנות ובנים. בשנת 1934 הונהגו בגימנסיה אימונים טרום צבאיים לבני הכיתות השישית והשביעית.

לימים הייתה הגימנסיה אחד מבתי הספר החשובים בפולין. טובי המורים לימדו בגימנסיה. אחד מהם היה המורה להיסטוריה שמעון דתנר (Szymon Datner). שמעון דתנר איבד את אשתו ובתו באחת האקציות מגטו ביאליסטוק.

¹ אליעזר קררי עלה לארץ-ישראל בשנת 1925 והיה ממייסדי קבוצת שילר, בשנת 1939 הקים קררי את הגימנסיה הריאלית בראשון-לציון.

דתנר עצמו הנהיג קבוצת לוחמים יהודים, שעזבו את הגטו ליערות. עם סיום המלחמה תעד דתנר את "המלחמה לחיסול גטו ביאליסטוק". בסוף שנות הארבעים עבר דתנר לעבוד במכון ההיסטורי היהודי בווארשה. דתנר נפטר ב-1989 ונקבר בבית הקברות היהודי בווארשה.

מבין בוגרי הגימנסיה המפורסמים: יצחק (יזרניצקי) שמיר וחייקה גרוסמן.

בתקופת הכיבוש הסובייטי (1939-1941) הוסב שם הגימנסיה ל"בית ספר מס' תשע", שפת ההוראה הייתה יידיש וחל איסור על שימוש בשפה העברית.

סנטוריום T.O.Z (רחוב Fabryczna 27)

החברה לשמירת בריאות האוכלוסייה היהודית או בקיצור T.O.Z נוסדה בפולין בשנת 1921. בשנת 1923, כאשר פרצה ברחבי פולין מגפה, שגרמה למותם של ילדים יהודים רבים, הוקמו סניפים של הארגון ברחבי פולין. הארגון התמחה בטיפול במחלות עור, עיניים ושחפת והקים מספר בתי חולים, שהיו תחת ניהולו. בשנת 1939 ניהל הארגון 400 מרפאות ומכונים ב-50 ערים שונות והעסיק 1000 מועסקים בהם: רופאים, אחיות וסטודנטים. הארגון חוסל על ידי הגרמנים בשנת 1942.

הסנטוריום בביאליסטוק הוקם על ידי הלנה טריילינג. בתקופת הגטו שימש המבנה כבית החולים של הגטו. מבנה בית החולים היה האתר האחרון, שבו התבצרו המורדים בהתנגדות של אוגוסט 1943.

על האירועים באותו יום כותבת הד"ר שרה בנדר את הדברים הבאים: "ביום שישי, 20 באוגוסט, נפלו עמדות המחתרת האחרונות ברחובות צ"פלה ופאבריצינה. טנבוים ומוסקוביץ נסוגו לבית-החולים היהודי שברחוב פאבריצינה-שבו התרכזו אחרוני היהודים בגטו, מאות במספר. חלקם, כ-300 נפש, היו חולים ופצועים, ויתרם נמלטו אליו בתקווה להינצל, כפי שהיה ב"אקציה" בפברואר. פינוי בית-החולים התבצע באכזריות מחרידה, חולים שלא היו מסוגלים ללכת נורו והוכו במיטותיהם. ילדים הושלכו מן הקומה השלישית של הבניין. פרידל² עצמו נכנס לתוך בית-החולים ופיקח בברוטאליות על גירוש התינוקות, הילדים, החולים והפצועים. לאחר שהבניין פונה, הצטוו הרופאים היהודים לנקות את בית-החולים ולסדרו, וכשסיימו הועברו לנקודת הגירוש בפטראשי."³

הגימנסיה על שם זיגמון אוגוסט: Zygmunt August (רחוב 8 Warszawa)

אחד מהתלמידים המפורסמים של הגימנסיה, בין השנים 1869-1873, היה אליעזר לודוויג זמנהוף, ממציא שפת האספרנטו, עליו ארחיב בהמשך, ובן דודו שנשא את אותו שם. בוגר מפורסם נוסף הוא אוסיף דימוב (Osip Dymov).

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם תוכנית הלימודים של בית הספר שמה דגש על מקצועות הומאניים ופטריוטים. בית-הספר הכשיר את בוגריו להיות משרתי ציבור. בית-הספר היה קשור לכנסיה הקתולית, אולם זה לא מנע מתלמידים, בני דתות אחרות, ללמוד בו.

כיום משמש המבנה כמוזיאון המספר את סיפורו של בית-הספר. בין הממצאים המוצגים בו רשימת בוגרי בית-הספר בין השנים 1919-1939. מבין 565 הבוגרים 46 הם יהודים.

אוסיו דימוב

אוסיו דימוב הוא השם הספרותי של יוסף פרלמן, סופר, מחזאי ועיתונאי יהודי, שנולד בביאליסטוק בשנת 1878. אביו של אוסיו היה סוחר ואחיו מחבר ספרי מדע פופולארי. אוסיו התחיל את דרכו ככותב טורים בעיתון אומנות ותיאטרון. בשנת 1913 היגר אוסיו לארצות הברית.

² פריץ פרידל מונה באוקטובר 1942 לראש מדור היהודים בגסטאפו של מחוז ביאליסטוק.

³ שרה בנדר, מול מוות אורב, עמ' 283-284

אוסיף כתב סיפורים קצרים, מאמרים רבים בעיתונות ו-25 מחזות. מבין המפורסמים שבהם: "שמע ישראל", העוסק בפוגרום ביאליסטוק משנת 1906, ו-"Bronx Express", שנכתב במקור ביידיש, תורגם לאנגלית והוצג בברודווי בשנת 1927. המחזה עוסק בהגירה היהודית ממזרח אירופה לאמריקה. עבודות רבות של אוסיף נכתבו ביידיש. בין השנים 1927-1932 עבד אוסיף בגרמניה. עם עליית הנאצים לשלטון הוחרמו עבודותיו. אוסיף נפטר בארה"ב בשנת 1950.

ארמון טריילינג: Trylling (רחוב 7 Warszawska)

ישראל טריילינג הקים ב-1863 את חברת Tryling&Son, שעסקה ביצור בדים ושמיכות. בתי החרושת של המשפחה היו ברחוב ליפובה ו-Nowy Swiat בביאליסטוק.

הארמון החל להיבנות על ידי הלנה וחיים טריילינג בשנת 1898. שנה לאחר תחילת העבודות חיים נפטר באופן מפתיע, והלנה המשיכה את השלמת הבנייה, כשהיא קובעת את ראשי התיבות של שמה ושל שם המשפחה, E.T. בכניסה לבית. משפחת טריילינג מכרה את הבית לפני פרוץ המלחמה ועקרה לארה"ב.

מרכז זמנהוף (רחוב 15 Warszawska) 5

מרכז זמנהוף נפתח ב-15 בדצמבר 2009, ביום השנה ה-150 להולדתו של זמנהוף.

6 בית הכנסת שמואל (רחוב 3 Branickiego)

בית הכנסת נבנה בשנת 1901 והוא נקרא על שמו של הרב שמואל מוהליבר, רב של קהילת ביאליסטוק בין השנים 1883-1898. בבית הכנסת התפללה קבוצת האינטליגנציה של הקהילה היהודית. בית הכנסת ניזוק במהלך מלחמת העולם השנייה ושוקם עם סיומה.

הרב שמואל מוהליבר

הרב שמואל מוהליבר נולד בליטא בעיירה גלובוקה שלייד וילנה בשנת 1824. הוא למד בישיבת וולוז'ין, שם הוסמך לרבנות. בין השנים 1881-1882 היה מראשי תנועת "חיבת ציון". ב-1884 השתתף בוועידת קטוביץ ושימש כנשיא הכבוד של הוועידה.

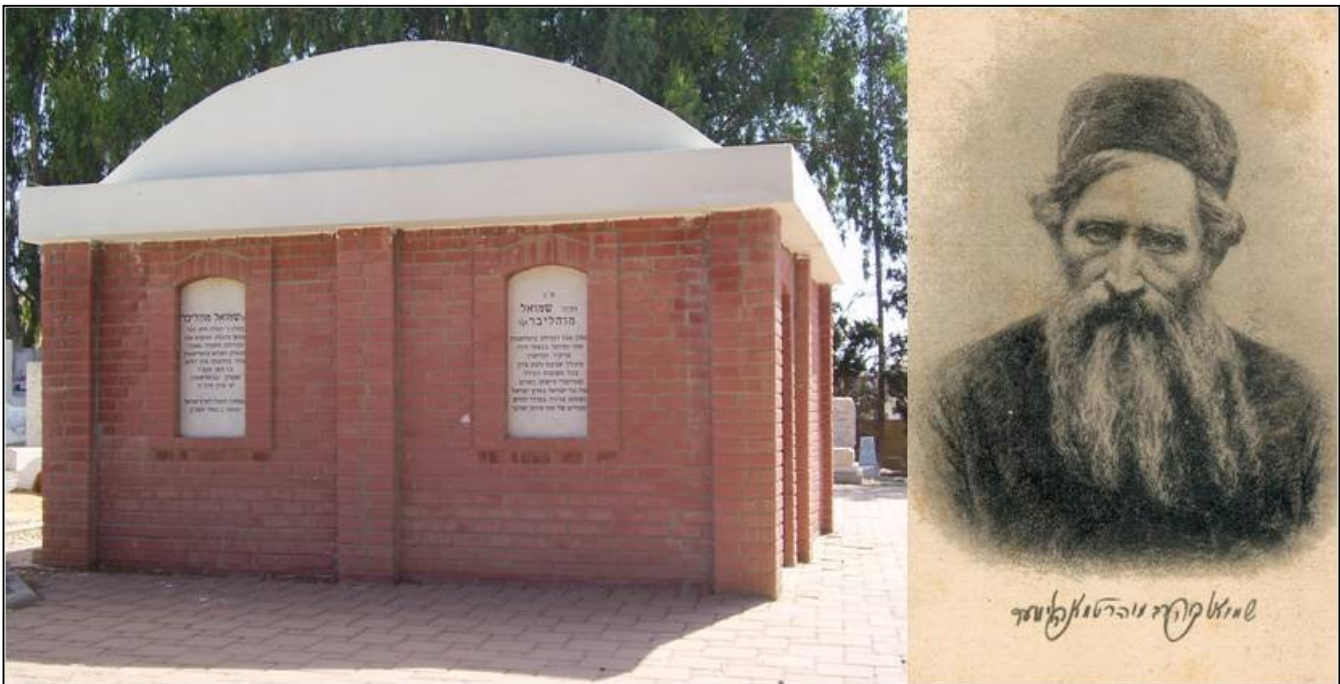

הרב מוהליבר תמך ביוזמתו של בנימין זאב הרצל והעריך מאוד את ספרו "מדינת היהודים". בשנת 1893 עמדו "חובבי ציון" בפני משבר. כמה מפעולותיהם בארץ ישראל נכשלו מנהיג התנועה, ד"ר פינסקר, נפטר וקמה לתנועה התנגדות בקרב משכילים וחרדים כאחד. הרב מוהליבר יזם אסיפה מיוחדת, במהלכה הוקם מרכז חדש, בראשותו, אשר מתפקידו היה לעסוק בהסברה והפצת רעיונות התנועה. מרכז זה נקרא "מרכז רוחני" או בקיצור מזרח". מרכז זה קדם לתנועת המזרחי, שהוקמה מאוחר יותר על ידי הרב ריינס.

הרב שמואל מוהליבר היה רב של קהילות שונות בליטא ופולין, החשובות בהן: סובלאק, ראדום וביאליסטוק.

הרב מוהליבר הגיע לביאליסטוק בשנת 1883 ושימש כרב הקהילה. בזכות מאמציו קיבלה הקהילה שטח להקים את בית הקברות ברחוב Wschodnia. על אף מעורבותו של הרב בחיים הפוליטיים והתרבותיים הוא לא זנח את אורח חייו האורתודוקסי. הרב מוהליבר נפטר ונקבר בביאליסטוק בשנת 1898. לאחר פטירתו הקימה קהילת ביאליסטוק אוהל על קברו, אשר נותץ בתקופת המלחמה.

בג' כסלו תשנ"ב הועלו עצמותיו לישראל ונטמנו בבית העלמין במזכרת בתיה ועל קברו הוקם אוהל בדומה, לזה שהיה בביאליסטוק. הרב מוהליבר היה האיש, ששכנע את הברון רוטשילד לפעול למען הישוב בארץ ישראל. התוצאה המיידית הייתה קמת המושבה עקרון, שלימים שונה שמה למזכרת בתיה על שם אימו של הברון רוטשילד.

הבית עם סימני מזוזה (רחוב Sienkiewicza 26a)⁴

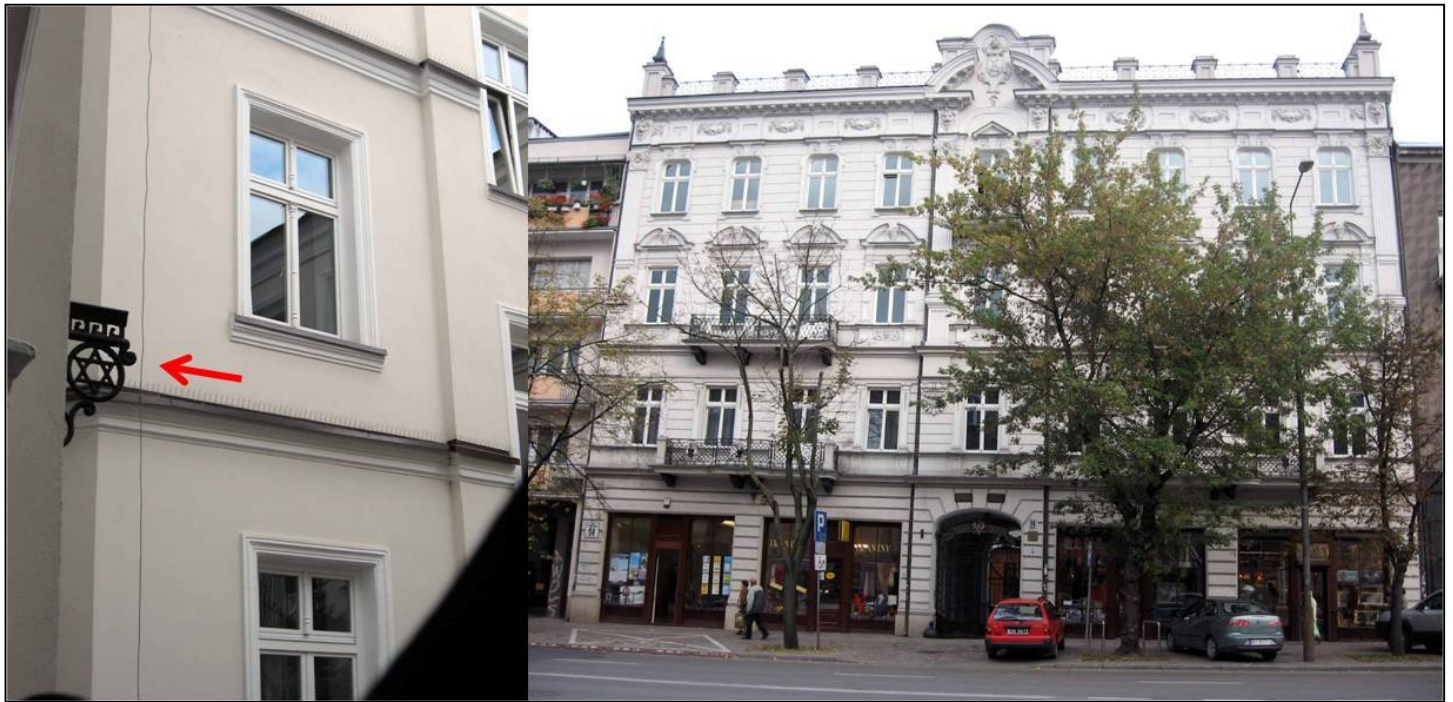
בחצר הפנימית של הרחוב, בית, על פי סימני המזוזה שבדלת הכניסה, ניתן לזהות שבבית שגרה בעבר משפחה יהודית.

⁴ כאשר נוספת למספר הבית האות a,b,c,d מדובר בבית שנמצא מאחורי בית בעל מספר דומה בחזית הרחוב.

8 **הבית ברחוב Sienkiewicza 14**

הבית המפואר נבנה בין המאות ה-19 וה-20. זהו בית בן ארבע קומות בעל שתי חצרות פנימיות. בחצר הפנימית ניתן לראות בסיס למנורת תאורה עם סימן של מגן-דוד. כיום מאכלסת את הבית האקדמיה לתיאטרון.

9 **בית משפחת זמנהוף (רחוב Zamenhofa 26)**

הבית הקיים במקום איננו הבית המקורי. שם הרחוב ניתן בשנת 1919. אליעזר לודוויג זמנהוף נולד בשנת 1859 כבן בכור בין 9 ילדים. סבו ואביו היו מורים לשפות. הוריו יעדו אותו ללמוד רפואה, אולם חלומו היה להמציא שפה בין-לאומית. זמנהוף הושפע מהרב-תרבותיות של העיר ביאליסטוק, שבמאה ה-19 ניתן היה לשמוע בה בליל של שפות: פולנית, רוסית, יידיש, אוקראינית, ביילורוסית, לטבית, גרמנית ועוד. זמנהוף פרסם את יסודות השפה ב-1887, לאחר עשר שנות עבודה.

אספרנטו, שמשמעותה תקווה, היא הרבה מעבר לשפה. זהו רעיון, שמטרתו לאחד את המין האנושי באמצעות תקשורת. המטרה הייתה, שהאספרנטו תהיה שפת עזר בינלאומית; שפה שנייה לכל אדם בעולם, לצד שפת האם.

שפת האספרנטו קלה, האלפבית של האספרנטו מבוסס על האלפבית הלטיני. השפה מכילה 16 כללי דקדוק ללא יוצאים מהכלל וכ-100 אלף שורשים. זמנהוף תרגם לאספרנטו יצירות מופת רבות מן הספרות העולמית, כולל התנ"ך, וחיבר שירה מקורית באספרנטו. בשנת 1905 נאם זמנהוף באספרנטו בקונגרס הראשון לאספרנטו, שנערך בבולון-סיר-מר שבצרפת.

הנאצים החרימו את שפת האספרנטו, היטלר ראה בשפה הבינלאומית מזימה יהודית להשתלט על העולם. על אף שזמנהוף לא הצליח להגשים את חלומו יש כיום בעולם כ-1.5 מיליון דוברי אספרנטו.

זמנהוף נפטר בשנת 1917 ונקבר בבית הקברות היהודי ברחוב אוקופובה בוארשה.

קברו של זמנהוף

המקום בו עמד בית זמנהוף

אליעזר לודוויג זמנהוף

לוח הזיכרון לזכרו של יצחק מלמד (רחוב 10 Malmeda)

בינואר 1943 ביקשו הגרמנים לפנות חלק מיהודי גטו ביאליסטוק. אפרים ברש, ראש היודנראט בפועל, האמין שבכוחו יהיה לשכנע את הגרמנים לצמצם את מספר

המגורשים, מ-17,600 לכדי 6,300. ב-5 בפברואר נכנסו לגטו 80 אנשי גסטאפו ושוטרים גרמנים חמושים, שהגיעו לבנין היודנראט כדי לגייס את השוטרים היהודים אולם אלו סירבו לשתף פעולה. יהודים רבים הסתתרו. עד הבוקר הצליחו הגרמנים לאסוף רק כ-500 איש. תוך כדי משימת איסוף היהודים התיו יצחק מלמד, פליט יהודי מסלונים, על חיילים גרמנים חומצה גופרתית. חייל, שנפגע בעיניו מהחומצה, פתח באש והרג חייל גרמני בשגה. בתגובה לקחו הגרמנים 100 יהודים וירו בהם למוות. הגרמנים איימו, שאם מלמד לא יוסגר, הם ימשיכו להוציא להורג יהודים נוספים ב-7 בפברואר הוסגר מלמד לגרמנים. הוא נתלה למחרת בחזית בנין היודנראט שהיה במקום בו נמצא היום לוח הזיכרון. מלמד נקבר בבית הקברות של הגטו.

- במפגש הרחובות Malmeda ורחוב Bialowny נמצאת גינה קטנה ובמרכזה פסלו של זמנהוף.
- בזמן המלחמה היה השער הראשי של הגטו ביציאה מרחוב Malmeda לרחוב Lipow

